



**DRÖMMEN OM DET INDUSTRIELLA  
MÖNSTERSAMHÄLLET 1900 – 1920-tal**  
Svante Kolsgård

# Drömmen om det industriella mönstersamhället 1900 – 1920-tal

Svante Kolsgård

Mot slutet av 1800-talet inträffade en kraftig industriell tillväxt, där länder som USA, Tyskland och Japan dominerade utvecklingen. Även Sverige fick del av den industriella högkonjunkturen. Industrialismens utveckling var förvisso inte enbart av positiv art. I den närmast planlöst expanderande ”liberala industristaden” dominerade miljöförstörande fabriker och usla bostadsområden för arbetarfamiljer, vilket födde svåra sociala problem. Särskilt under 1800-talet presenterades olika modeller i syfte att motverka denna utveckling och istället skapa det goda industriella mönstersamhället. Här var främst socialistiskt inriktade utopister, men även filantropiskt påverkade storföretagare verksamma. I Sverige blev den offentliga debatten särskilt omfattande kring sekelskiftet 1900. Många såg lösningen på ”den sociala frågan” i den goda bostaden, där egnahemsrörelsen kom att spela en viktig roll. Adrian Molin, ledande ledamot av egnahemskommittén, hävdade att de bästa exemplen på bra boendemiljö i svenska industrisamhällen fanns vid några industriorter, där näringslivet hade expanderat med stor kraft decennierna kring 1900. Här hade företagsledningen i samhället tagit ett betydande ansvar. Molin pekade särskilt ut Husqvarna, Limhamn, Jonsered, Sandviken, Grängesberg, Kiruna, Malmberg, några bostadsområden vid Stora Kopparberg samt bruksorten Åtvidaberg.

Med idéstoff vars rötter gick tillbaka till Thomas Mores 1500-tals skildring av Utopia, försökte exempelvis Robert Owen under 1800-talets första år att utveckla bomullsindustristaden New Lanark i Skottland till ett mönstersamhälle. Företagets vinst användes till att förbättra arbetarbostäder och betala drägliga arbetarlöner. Varje arbetarfamilj tilldelades en lägenhet om ett rum. Kök och matsalar var gemensamma. I särskilda affärer kunde arbetarna handla till subventionerade priser. I Owens idealsamhälle fanns även gemensamhetsanläggningar som skola, bibliotek, sjukhus och ett institut för kulturell verksamhet. Kring spinneristaden låg ett omfattande omland som försåg industrisamhället med jordbruksprodukter. New Lanark drabbades emellertid snart av svåra ekonomiska problem.

Owens försök att bygga upp nya mönsteranläggningar i USA stannade vid misslyckade experiment.

Motsvarande inslag av kollektiva lösningar av industrisamhällets problem hittar vi även på andra platser i Europa vid samma tid. Till exempel anlade arkitekten Nicolas Ledoux i Frankrike redan på 1770-talet samhället Chaux, uppbyggd kring en statlig saltverksindustri. Charles Fouriers skiss till de kooperativt



Robert Owens New Lanark 1818. Efter bild ur A Web of English History.

inriktade så kallade falangstärer och den av Jean Baptiste André Godin förverkligade familistären utgör andra exempel, som under 1800-talet byggde vidare på dessa idéer.

I England blev reaktionerna mot den liberala industristadens ohämmade expansion allt starkare. Den engelska staten försökte motverka effekterna av den alltmer slumartade arbetarbyggelsen i många industristäder genom bland annat Public Health Act 1848. Men det mest intressanta visionära engagemanget kom emellertid från religiösa grupper, konsumentkooperativa föreningar och enskilda, filantropiskt inriktade storföretagare. Dessa försökte lindra slumområdenas misär av humanitära skäl, men många såg säkerligen här även en grogrund till ett hot mot den rådande samhällsordningen.

### **Det nya svenska industrisamhället**

De socialt inriktade reformer, som var en bärande tanke i ovan nämnda samhällsvisioner, fanns även i många svenska bruks- och industrisamhällen under 1800- och det tidiga 1900-talet. Likheterna vad gällde försök att förbättra arbetarbefolkningens villkor rörande bostäder, sjuk-, fattig- och åldringvård, men även skola och kulturell verksamhet är påtaglig. Det gäller även till stora delar utvecklingen av samhällets fysiska planering och arkitektur.

Med 1890-talet kom en ny kraftfull utvecklingsfas i Sveriges förvandling från bondeland till industrialisation, där inte minst verkstadsindustrin spelade en dominerande roll tillsammans med utvecklingen av den nya kraftkällan – elektriciteten. De bruksorter som överlevt hotet om bruksdöd började nu förändras till spirande, moderna industriorter. Fortfarande fanns emellertid många av det gamla bruksystemets strukturer kvar vad gällde kontroll av mark, bostadsområden, energi och inte minst det lokala politiska systemet. En bruksledning hade med andra ord stora möjligheter att genomföra en rad olika förändringar i dessa industrisamhällen. Det är därför knappast märkligt att det i många svenska bruks- och industriorter genomförs radikala åtgärder vid denna tid i syfte att skapa ett slags industriellt mönstersamhälle.

### **AB Åtvidabergs förenade industrier**

Bruksledningen i Åtvidaberg hade sällsynt goda förutsättningar att genomföra radikala förändringar i denna riktning. Omstruktureringen av näringslivet mot en expanderande träindustri hade påbörjats med goda resultat. 1906 sammanslogs snickerifabriken och hjulfabriken med flera av brukets tidigare serviceindustrier som slakteriet, bryggeriet och bad- och tvättinrättningen till det aktiekapitalstarka AB Åtvidabergs förenade industrier. Huvudorsaken till denna bolagssammanslagning var just behovet av nytt kapital. Genom kontroll av en betydande majoritet av bolagets aktier behöll baron Theodor Adelswärd sitt starka inflytande över näringsliv och därmed även över den lokala politiken i samhället.



Moderna industrilokaler för den expanderande träindustrin i Åtvidaberg. Foto Johan E. Thorin 1905.

Det brukspatriarkala systemet hade sedan lång tid lagt grunden för en socialt inriktad omhändertagande som präglade samhället. Det fanns dessutom ett stort intresse från bruksledningens sida att skapa goda boendeförhållanden i samhället. Detta visade sig bland annat genom ett starkt engagemang i den lokala egnahemsrörelse, som i Åtvidaberg kom att få en mycket speciell utformning, vilken kan benämnas egnahem i patriarkalt mönstersamhälle.



Både i sin egenskap av företagsledare och liberal rikspolitiker var baron Theodor Adelswärd starkt engagerad i egnahemsfrågan både på ett lokalt och på ett allmänt plan. Adelswärd var en patriark, företagsledare och politiker i det nya industrisamhället.

### **Municipalsamhället Åtvidaberg**

Åren kring sekelskiftet 1900 förändrades bruksarbetarfamiljernas bostadsstandard i Åtvidaberg radikalt. I detta sammanhang spelade egnahemsrörelsen en viktig roll. Denna växte dock inte fram spontant, utan utgjorde ett centralt instrument i bruksledningens försök att omvandla bruksorten Åtvidaberg till en för sin tid modern villastad. Förebilden hämtades främst från den engelska trädgårdsstaden, där främst Ebenezer Howards idéer om en Garden City spelade en stor roll. Howards ideal-samhälle kom emellertid aldrig att förverkligas fullt ut, varken i England eller i andra länder. Om benämningen Åtvidaberg - en trädgårdsstad är helt relevant kan därför diskuteras. Det tidiga 1900-talets Åtvidaberg kom dock att utvecklas till ett grönskande villasamhälle med många pittoreska miljöer, där bruksledningen med baron Adelswärd i spetsen till stor del styrde bebyggelse och stadsplanering.

I samband med att Åtvidaberg 1902 fick status av municipalsamhälle blev upprättandet av en stadsplan nödvändigt. Baron Adelswärd kontaktade Per Olof Hallman, ledande stadsarkitekt vid sekelskiftet, för uppgiften. Hallmans stadsplan, daterad 1904 och godkänd året därpå, förstärkte det påbörjade villasamhällets struktur. Kring all bebyggelse planerades omfattande trädgårdar och grönområden. Gatusystemet var anpassat till den lokala topografin med raka gator i dalsänkorna och buktande i backarna.

En intensiv byggnadsverksamhet inleddes från och med slutet av 1890-talet. Ytterst välrenommerade arkitekter anlätades, som till exempel Isak Gustav Clason och Carl Westman. Även många trädgårdsanläggningar ritades av baroniets trädgårdsarkitekt. Allt för att försöka forma ett enhetligt

trädgårdsstadsideal. Inte bara arbetar- och tjänstemannabostäder uppfördes, utan den expansiva byggnationen omfattade även industriella anläggningar, kraftstationer, föreningsbyggnader, kapell, badhus, skolor och icke att förglömma brukspatronens nya residens, Adelsnäs herrgård med delvis nya parkanläggningar.



Missionskyrkans kapell ritat av I.G. Clason. Foto ur privat samling.

### **Industriell experimentlusta**

Åtvidaberg som exempel på brukssystemets intresse för nya tekniska lösningar har tidigare belysts inom områden som gruvfältens energiförsörjning, kopparframställningsprocessen och tidiga kommunikationssystem. Fascinationen för elektriciteten, som den nya kraftkällan vid sekelskiftet 1900 har också framhållits. Professor Selim Lemström som ledde experimenten med de elektriska kulturödlarna 1902 och 1903, försökte även förmå baron Theodor Adelswärd att stödja ett annat industriellt projekt. Lemström ville bygga flygplan i Åtvidaberg. Dessa planer diskuterades ungefär ett halvår före bröderna Wrights berömda flygförsök vid Kitty Hawk i USA.

Det blev dock inga flygplan konstruerade i Åtvidaberg, men väl bilar. Vid Åtvidabergs Vagnsfabrik AB tillverkades 1910-1911 några så kallade Åtvidabergare. Åtvidabergsbilen gjorde emellertid ingen större succé, men kan ses som ytterligare ett exempel på det stora intresset för ny teknik i ett brukssamhälle.

### ”En kupp i Åtvidabergs Industrier”

Den goda utvecklingen för Åtvidabergs Förenade Industrier förbyttes i problem under 1910-talets krigs- och krisår. I och med ryska revolution förlorade bolaget betydelsefulla positioner på den utländska kontorsmöbelsmarkanden. Problemen förstärktes till följd av en maktkamp inom företaget. Genom bulvaner lyckades motståndare till Adelswärd tillförsäkra sig en majoritet av bolagets aktier, vilket medförde att baron Adelswärd utmanövrerades från företaget vid ordinarie bolagsstämma 1918. Trots vissa försök till omstrukturering och nyinvesteringar lyckades den nya företagsledningen inte lösa problemen och 1922 tvingades AB Åtvidabergs förenade industrier i konkurs.



Träindustrin - kontorsmöbler och vagnshjul - fick stora problem i slutet av 1910-talet.  
Foto från privat samling.

Svante Kolsgård är lärare i historia vid Linköpings universitet.

### Referenser

- Adelswärd G, Åtvidabergsbilen: kom, sågs och försvann. I *Motor* 1968.  
*Bra Böckers världshistoria. Band 11. Det starka Europa.* 1986  
Johannisson K, *Medicinens öga.* 1990.  
Paulsson G, *Svensk stad. Del 2 Från bruksby till trädgårdsstad.* (1953), 1972.  
Paulsson T, *Stadsplanering under 1800- och 1900-talen.* 1970.  
Sågvall-Ullenhag K, *AB Åtvidabergs förenade industrier med föregångare.* 1970.  
*Åtvidabergs historia.* Red S Hellström. 1983.  
Önfelt C, *Sekelskiftesbebyggelsen i Åtvidaberg.* 1985.